

Er bestaan plannen tot verbetering van de rivier boven Stipdonk, welke zijn gekoppeld aan een ruilverkaveling, zoodat met uitvoering der verbetering moet worden gewacht op het tot stand komen van deze ruilverkaveling.

ZIJSTROOMPJES EN ZIJTAKKEN

De voornaamste zijtakken van de Aa op den linkeroever zijn:

- 1°. de *Diepenhoeksche Loop*. Deze beek ontspringt in de Somersche Heide en wordt even beneden sluis n°. 12 met een grondduiker onder de Zuidwillemsvaart doorgevoerd, waarna ze den naam krijgt van Grootte Aa of Bovenloop van de Aa. Bij hooge waterstanden ontvangt de Diepenhoeksche Loop een deel van het water van de gronden, gelegen in het stroomgebied van den Dommel en normaal afwaterende op de Heugterbeek of Kievitsloop naar het Sterkselsch Kanaal. Deze gronden hebben een oppervlakte van 1000 ha;
- 2°. de *Kleine Aa*, welke ten zuiden van Someren bij Het Eind begint en bij Busselen ten oosten van Lierop in de Aa uitmondt. Ze gaat met een grondduiker onder de Zuidwillemsvaart door, even beneden sluis n°. 10;
- 3°. de *Goorloop*. Deze beek ontspringt als Mierloosche Loop bij de Moorselsche Hoeve, neemt ten oosten van Bekelaar aan den linkeroever den Kasteelsche Loop op en gaat door middel van een gemetselden grondduiker, wijd 1 m, hoog 2,35 m, onder het Eindhovensche Kanaal door. Dan stroomt hij als Haagsloop noordwaarts, kruist den spoorweg Eindhoven—Helmond en gaat noordwestwaarts onder den naam van Goorloop onder het Wilhelminakanaal door via een grondduiker, wijd 2,40 m en

hoog 1,30 m. De Goorloop neemt op den linkeroever even boven den Boerdonksche duiker den Donkersvoortsche Loop op, kruist door dezen duiker het zesde pand van de Zuidwillemsvaart, waar de Goorloop in het Afeidingskanaal Boerdonk—Keldonk wordt opgenomen. De Boerdonksche duiker bestaat uit drie ijzeren zinkers, elk met een diameter van 1,40 m tusschen een boven- en benedenhoofd van beton.

In den Goorloop, nabij Kasteel Croy, bevindt zich een schotbalkstuw van gewapend beton. De beide openingen zijn elk wijd 2,55 m. Het stuwpeil is 14,275 m + N.A.P.

Het afeidingskanaal loopt van den Boerdonksche duiker naar de Aa bij Keldonk, langs de oostzijde van de Zuidwillemsvaart. De lengte bedraagt ongeveer 5,3 km; de bodembreedte is 2,50 m; de kanaalbodem ligt bij den Boerdonksche duiker op 10,80 m + N.A.P.; bij de Aa op 7,50 m + N.A.P. Het werd in 1933 gegraven in opdracht van het waterschap Het Stroomgebied van de Aa. In het afeidingskanaal bevinden zich twee schotbalksluizen, uitgevoerd in gewapend beton. Vóór dien tijd stroomde het water van het Goorloopgebied door de Kleine Aa op de Aa ten noordoosten van Boerdonk. Thans wordt ook het water van de Kleine Aa door een duiker met schuif, uitgevoerd in gewapend beton, naar het afeidingskanaal afgevoerd.

Ook het water van de Leek, een terrein groot $\pm$ 200 ha, gelegen tusschen de Aa en de Kleine Aa, wordt naar het afeidingskanaal gevoerd. Een doorlopende kade scheidt de Leek en de Kleine Aa van de Aa.

In den Donkersvoortsche Loop, nabij den Boerdonksche

duiker, bevindt zich eveneens een schotbalkstuw, uitgevoerd in gewapend beton.

De dagwijdte der stuw is 1,70 m, de maximum stuwhoogte ligt op 12,30 m + N.A.P. De Donkersvoortsche Loop en de zich daar bevindende stuw zijn in beheer en onderhoud bij het waterschap Het Stroomgebied van de Aa;

- 4°. de *Dungensche Loop*. Deze beek ontspringt onder de gemeente Schijndel en stroomt in de bermsloot van de Zuidwillemsvaart. Na de Kwalbeek, een beek, welke door het waterschap het Woud loopt, te hebben opgenomen, gaat zij bij paal 117 door een grondduiker onder de Zuidwillemsvaart door. Te Berlicum stroomt de Dungensche Loop in de Aa.

Op den rechteroever neemt de Aa dertien zijstroompjes op, t.w.:

- 1°. den *Voordeldonksbroekloop* (in den benedenloop Kleine Aa genaamd), welke bij de Brand ontspringt en ten noorden van Voorste Heusden den Diepe Loop opneemt en ten zuiden van Asten in de Aa uitmondt;
- 2°. den *Busselsche Loop*, welke als Bekerloop aanvangt ten oosten van Voordeldonk;
- 3°. de *Astensche Aa*. Deze beek ontspringt nabij de Limburgsche grens ten noorden van Meijel en valt ten zuidoosten van Stipdonk in de Aa;
- 4°. de *Bakelsche Aa*. Deze zijrivier voert het water af van een uitgestrekt gebied. Zij begint ten zuidoosten van Deurne als De Vlier nabij den spoorweg Helmond—Venlo en valt ten oosten van Aarle in de Aa. Op den linkeroever

neemt de Bakelsche Aa de Oude Aa op en op den rechteroever den Kaweische Loop en den Overschotsche Loop. De Kaweische Loop ontspringt in de Groote Peel op de grens tusschen Noordbrabant en Limburg. Hij ontvangt op den linkeroever het water van den Heidsche Loop en den Middelbergsche Loop en op den rechteroever dat van den Koperen Loop. De Bakelsche Aa en de Kaweische Loop zijn in de jaren 1934 en 1935 verbeterd door het waterschap Het Stroomgebied van de Aa. Verschillende bochtafsnijdingen zijn gemaakt en 14 bodemvallen geconstrueerd; de laatste bestaan uit een dubbele rij perkoenpalen met bodem- en talud verdediging. Bij het uitdiepen van de bedding werden de grondslagen aangetroffen van den molen, die van de 13e tot de 17e eeuw nabij Scheepstal in de Bakelsche Aa was gelegen.

De benedenloop van de Bakelsche Aa is gebruikt voor de omleiding van de Aa ten oosten van Helmond.

- 5°. den *Broekloop*. Dit beekje, ook Broek Aa genoemd, ontspringt ten noorden van Peterhof en valt ten noordoosten van Eikenlust in de Aa;
- 6°. de *Walgraaf*, welke ten oosten van Broekkant begint, loopt evenwijdig en op geringen afstand ten westen van den Snelle Loop en valt bij De Hulst tezamen met den Snelle Loop in de Aa;
- 7°. den *Snelle Loop*. Deze leiding begint ten noorden van Bakel in het Witte Ven en valt gemeenschappelijk met de Walgraaf in de Aa. Ze neemt op den linkeroever den Esperloop op en op den rechteroever de Rips, die op haar beurt het water van het Loopje ontvangt, dat ten noorden langs Gemert stroomt;

- 8°. den *Peelsche Loop*, aanvangende in het Zwarte Water onder de gemeente Gemert en bij Koksche Brug in de Aa vallende. Deze loop zal in de toekomst vermoedelijk het water ontvangen van een deel van het Koordekanaal;
- 9°. den *Landmeersche Loop*, welke ten noordoosten van Handel ontspringt en ten noorden van Koks in de Aa stroomt.
- 10°. de *Beekgraaf*. Deze beek vangt aan ten oosten van Ham, gemeente Veghel en mondt ten noordwesten van Veghel in de Aa uit;
- 11°. de *Leigraaf*. Deze beek voert het water af van een uitgestrekt gebied. Zij ontspringt ten noorden van den Boekelsche Dijk en stroomt ten westen van Kasteel Heeswijk in de Aa. De Leigraaf ontvangt op den rechteroever den Burchtsche Loop, die op den linkeroever den Kerkenloop opneemt, den Molenloop, den Elzensche Loop en den Meerensloop. Vroeger vormde de Wambergische Beek het benedengedeelte van de Leigraaf. Bij Zandstraat is een dam in de rivierbedding opgeworpen en de Leigraaf naar de Aa afgeleid;
- 12°. de *Run*. Dit beekje heeft ten westen van Berlicum verbinding met de Aa door een uitwateringssluis. Het stroomgebied van de Run is gelegen in het waterschap de Polder van Berlicum;
- 13°. de *Ingelandsche Stroom*. Deze wètering voert het water af van een groot gebied. Zij heeft een lengte van 1,5 km, begint bij de uitmonding van de Wambergische Beek en valt op de grens tusschen de gemeenten Berlicum en Rosmalen in de Aa. Zij ligt geheel in het winterbed van de Aa en is een voortzetting van de Groote Wètering, die

1,5 km boven de Coudewatersche Sluis samenvloeit met de Kleine Wetering. De Groote Wetering, in den bovenloop Heigraafwetering genaamd, ontspringt ten noordoosten van Nistelrode, loopt in westelijke richting en ontvangt op den linkeroever den Venloop, het water van het waterschap de Bleeken en dat van den Loosbroeksche Loop en op den rechteroever bij Vinkel den Gaanloop, die ten oosten van Hees begint. Een gedeelte van de Groote Wetering wordt ook Barrière Wetering genoemd. Bij Coudewater kan de afvoer van de Groote Wetering op de Ingelandsche Stroom worden geregeld door een stuw, die even ten zuiden van de Coudewatersche Sluis is gebouwd.

De Kleine Wetering begint ten noordwesten van Hees en vereenigt zich ten westen van Eikenburg met de Groote Wetering. Bij Eikenburg ligt een schotbalkstuw in de Kleine Wetering, een brugstuw met één opening. De stuw is uitgevoerd in beton, de schotbalken zijn van grenenhout.

De Kleine en de Groote Wetering zijn de boezem, waarop enkele hoge gronden en polders ten zuiden van den Rijksweg 's-Hertogenbosch—Grave afwateren. Het boezemgebied is groot 10 512 ha.

De Ingelandsche Stroom ontvangt op den linkeroever, beneden de Coudewatersche Sluis, het water van de Wambersche Beek. Deze beek begint bij Zandstraat en loost door de Wambersche Sluis op den Ingelandsche Stroom. Een negental sluisjes en een stuw dienen, om bij gestremde loozing het water trapsgewijze op te houden. De Wambersche Beek is de boezem voor 1310 ha hoge gronden en polderland.

GROOTTE VAN HET STROOMGEBIED VAN DE AA

(volgens opgave van den Technischen Dienst van het waterschap)

Gebied, afwaterende op, of behoorende tot	Oppervlakte in ha			
	Onder- deelen	Linker- oever	Rechter- oever	Totaal
Oorsprong				5790
Diepenhoeksche Loop boven den duiker bij sluis no. 12		2865		
Voordeldonksbroekloop			1955	
Kleine Aa		1945		
Busselsche Loop			1070	
Astensche Aa			5600	
Helmondsche duiker		32		
Bakelsche Aa			9855	
Beeksche duiker		200		
Broekloop			735	
Walgraaf, Rips en Snelle Loop			4426	
Peelsche Loop			4875	
Landmeersche Loop			860	
Afleidingskanaal Boerdonk— Keldonk (Goorloop en Kleine Aa)		8275		
Beekgraaf			2540	
Duiker beneden sluis no. 3 . . .		5056		
Leigraaf			8547	
Dungensche Loop met Kwalbeek, (boven den duiker bij paal 117)		2165		
Run			380	
Ingelandsche Stroom	10512			
Wambersche Beek	1310		11822	
		20538	52285	72823
Direct op de Aa				8944
Totaal				87557*)

*) Hiervan zijn ± 5560 ha in Limburg gelegen.

De rivier de Aa met haar voornaamste zijrivieren en de daarbij behorende bruggen, duikers, sluzen en andere kunstwerken worden beheerd en onderhouden door het waterschap Het Stroomgebied van de Aa, de kunstwerken echter alleen, voorzover ze door of in opdracht van het waterschap zijn aangelegd.

GESCHIEDENIS

De Aa was steeds een vrij uitstroomende rivier, die vóór 1544 om 's-Hertogenbosch heen liep. In dat jaar werd de Aa door de stad geleid, doch sedert het graven van de Zuid-willemsvaart (1822—1826) loopt de rivier buiten de wallen van de stad en vormt de noordoostelijke vestinggracht. Door stadsuitbreiding is de benedenloop van de Aa weer binnen de bebouwde kom komen te liggen. Meer dan honderd dertig jaar achtereen was zij bevaarbaar van Helmond tot 's-Hertogenbosch en bleef dit nog lang daarna voor kleine schepen en platboomschuiten. In 1839 was zij van de Molensluis te Erp af nog bevaarbaar voor kleine schepen.

In 1623 werden er plannen gemaakt om de Aa van haar oorsprong in de Peel tot 's-Hertogenbosch bevaarbaar te maken, hetgeen het turfvervoer uiteraard goedkooper zou doen zijn. In 1627 en 1628 was de rivier reeds op eenige plaatsen verdiept, terwijl de sluzen in behoorlijken staat waren gebracht. Maar door de belegering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 is er van de verdere verbeteringswerken niets gekomen. In 1798 en 1804 werden er opnieuw plannen tot bevaarbaarmaking opgesteld, doch door geldgebrek zijn ze nimmer ten uitvoer gelegd.

De afwatering langs de Aa en haar zijrivieren is langen tijd zeer ongunstig geweest. De bedding van de rivier verkeerde in slechten toestand, de molenaars hielden het water willekeurig op en de breedte van de rivier was te gering.

Om aan dit laatste tegemoet te komen werd in 1535 de breedte op bepaalde punten vastgesteld, terwijl de Meijerij van 's-Hertogenbosch zich eenige jaren later tot Keizer Karel wendde om zich te beklagen over het eigenmachtig optreden van de molenaars. Dit had tot gevolg, dat de molenaars werden gedwongen zich aan de voorschriften te houden. Aanvankelijk ging het beter, doch in de 17e eeuw waren de klachten over wateropstuwing en overlast weer talrijk.

De molens waren de voornaamste oorzaak en daar reglementeeren weinig meer hielp, ging men er in den loop der jaren toe over ze aan te koopen en te sloopen. De molen te Aarle-Rixtel verdween in 1883, de molen te Erp in 1896 en vervolgens ook de molen te Dinther. In 1938 besloot het bestuur van het waterschap Het Stroomgebied van de Aa den eenig overgebleven molen n.l. dien te Stipdonk, aan te koopen.

Vroeger werd de Aa onderhouden door de gemeenten, waar zij doorheen stroomde. Hierin kwam echter verandering toen in 1864 het waterschap de Beneden Aa werd opgericht, dat de verbetering van het benedengedeelte der rivier ter hand nam. In 1922 volgde de oprichting van het waterschap de Aa beneden Helmond, welks gebied in 1926 nog aanmerkelijk werd vergroot zoodat het alle in Noordbrabant gelegen gronden, welke op de Aa en haar zijrivieren afwateren, omvat. In verband met deze uitbreiding werd de naam van het waterschap gewijzigd in: Het Stroomgebied van de Aa.

DOMMEL (IV-B-2)

De Dommel ontspringt in België op de hooge gronden van Exel, Neerpelt en Peer. Tusschen de grenspalen 182 en 183 komt hij in ons land; stroomt door de gemeente Valkenswaard en vormt achtereenvolgens de gemeentegrens tusschen Valkenswaard

en Waalre, Riethoven en Waalre, Veldhoven en Waalre, Eindhoven en Waalre. Dan loopt hij door de gemeente Eindhoven, vormt de grens tusschen de gemeenten Eindhoven en Nunen c.a., Son c.a. en Nunen c.a., en stroomt vervolgens door de gemeenten Son c.a., Sint Oedenrode, Liempde, Boxtel en Sint Michielsgestel. Ten slotte vormt hij de gemeentegrens tusschen Vught en Sint-Michielsgestel en loost dan onder 's-Hertogenbosch vrij op de Dieze.

Wanneer het Diezepeil te 's-Hertogenbosch boven 2,06 m + N.A.P. stijgt, stroomt een gedeelte van het Dommelwater over den overlaat bij de Zestigelsche Brug in het Afwateringskanaal 's-Hertogenbosch—Drongelen. Indien hooge Maasstanden te Crèvecoeur loozing beletten of de schut- en keersluizen in de Dieze ten noordwesten van 's-Hertogenbosch zijn gesloten, moet al het water van den Dommel, de Aa en de Zuidwillemsvaart afgevoerd worden door het Afwateringskanaal 's-Hertogenbosch—Drongelen.

In de gemeente Son c.a. gaat de Dommel door middel van een grondduiker met 5 openingen, elk wijd 4,20 m en uitgevoerd in beton, onder het Wilhelminakanaal door.

Nabij Boxtel is in 1935 een bochtafsnijding gemaakt. De oude bocht is echter gehandhaafd. De lengte van de bochtafsnijding is ruim 2400 m, de bodembreedte is 12 m, de bodemdiepte gemiddeld 3 m onder het maaiveld.

Bovenwaarts kan een deel (maximaal 15 m³/sec) van het Dommelwater zijdelings worden afgevoerd. Daartoe is ruim 1 km ten westen van den spoorweg Eindhoven—Valkenswaard in den Dommel een verdeelwerk gebouwd. Het afgetapte water stroomt in een afwateringskanaal ten westen van Eindhoven en vervolgens door het Beatrixkanaal (Zie Hoofdstuk III-A-4) naar het Wilhelminakanaal.

Als niet zijdelings wordt afgetapt, kan al het Dommelwater zonder dat het verdeelwerk belangrijke opstuwing veroorzaakt, zijn normalen loop volgen.

Een tweede mogelijkheid tot zijdelingschen afvoer van het water uit een gebied van ± 1000 ha is hieronder beschreven bij den Kleine Dommel of Rul (zie pag. 170).

De Dommel wordt op verschillende plaatsen opgestuwd ten behoeve van de watermolens. De molensluizen zijn echter te nauw en de rivierbedding is te klein, zoodat het stuwpeil bij grooten afvoer wordt overschreden. Daardoor wordt de afwatering van vele gronden belemmerd, zoodat in den winter herhaaldelijk overstromingen voorkomen.

De meeste molens op den Dommel zijn reeds verdwenen, alleen de volgende bestaan nog:

Naam en plaats van den molen	Stuwpeil in m + N.A.P.		Opmerkingen
	's zomers	's winters	
Venbergsche Watermolen, nabij Valkenswaard	24,50	24,70	Op Goeden Vrijdag 1331 in gebruik genomen.
Dommelensche Watermolen	22,90	23,05	Dateert van omstr. 1500.
Waalresche Molen of Volmolen te Waalre	19,38	19,68	Niet meer als molen in gebruik. Het rad is nog aanwezig. Wordt nog gebruikt als irrigatiestuw ten behoeve van vloeiweiden.
Gennepsche Watermolen te Gestel	16,20	16,40	De ontlastsluis is weggespoeld, zoodat wateropstuwing niet meer mogelijk is. Is in particulier bezit en kan door den eigenaar worden hersteld.

Vervolg tabel

Naam en plaats van den molen	Stuwpeil in m + N.A.P.		Opmerkingen
	's zomers	's winters	
Woenselsche Watermolen, ten zuidoosten van Woensel	14,37	14,72	Dateert vermoedelijk uit de 16de eeuw. Aan de westzijde werkt één onderslagrad nog geregeld; het oostelijke rad is weggebroken ten behoeve van een proefinstallatie, welke niet in werking is.
Hooidonksche Watermolen te Hooidonk	12,57	13,07	Dateert uit de 12de eeuw. Eigenlijk staan hier twee molens ter weerszijden van de rivier, t.w. een houtzaagmolen en een korenmolen. Beide werken nog geregeld.

Bovendien wordt het water van den Dommel nog opgestuwd:

1°. te Eindhoven, om den Dommel aldaar op peil te houden. Nabij den voormaligen Stratumsche Watermolen bevindt zich de stuw in de z.g. Verdijkbrug, uitgevoerd in gewapend beton. Stuwpeil 15,32 m + N.A.P. De vloer van de sluis ligt op 13,60 m + N.A.P. De sluis heeft twee openingen, elk wijd 7 m, welke door Stoneyschuiven kunnen worden gesloten;

2°. Aan de nieuwe Hambrug te Sint-Oedenrode kan opstuwingsplaats hebben. De schotbalkstuw onder de brug heeft 3 openingen, elk wijd 5,80 m, drempeldiepte 7,53 m + N.A.P. Bij het plaatsen van 3 schotbalken bedraagt de stuwhoogte 8,28 m +

N.A.P. De bodem beneden de stuw ligt op 6,15 m + N.A.P.

3°. te Boxtel, om het water in de kom van het stadje eenigszins op peil te houden:

a. aan het benedeneind van de bochtafsnijding ten noordoosten van de stad. Hier ligt een schotbalkstuw met 3 openingen, elk wijd 6 m en een drempeldiepte van 3,41 m + N.A.P.;

b. in den vroegeren Dommelarm nabij den voormaligen Boxtelsche Watermolen is een brug, waaraan een schotbalkafsluiting is aangebracht met 4 balken, elk hoog 0,25 m. De vloer van de schotbalkstuw ligt op 4 m + N.A.P. De stuw heeft één opening, wijd in den dag 6 m;

4°. te 's-Hertogenbosch, ter verversching van de Binnen-Dieze. Onder de Vugtherbrug in den weg 's-Hertogenbosch—Vught bevindt zich een schotbalksluis met 3 openingen, waarvan twee elk 3,50 m wijd zijn en één 5 m, bij een dorpeldiepte van 0,015 m + N.A.P. Bij grooten afvoer kunnen ook de naastliggende openingen in de brug aan dezen afvoer medewerken. Stuwpeil 2,53 m + N.A.P. Als regel wordt het water $\pm$ 0,20 m hooger opgestuwd.

ZIJSTROOMPJES EN ZIJTAKKEN

De belangrijkste zijtakken van den Dommel zijn:

A. Op den linkeroever:

1°. de *Keersop*. Dit riviertje, in den bovenloop ook wel Elzenloop genaamd, ontspringt in België en vormt tusschen de grenspalen 187 en 188 de grens tusschen Nederland en België. Daarna is de Keersop gemeentegrens tusschen Luijkgestel en Bergeijk, stroomt door de gemeenten

Bergeijk en Westerhoven en vormt tot aan haar uitmonding in den Dommel nog de gemeentegrens tusschen Westerhoven en Valkenswaard en tusschen Riethoven en Valkenswaard.

Op den linkeroever neemt de Keersop de volgende zijtakken op:

- a. den Fortjewaterloop en den Bosscherweijerloop, die te Luijksgestel samenkomen. De Bosscherweijerloop en de bovenloop van den Fortjewaterloop zijn in onderhoud bij de gemeente Luijksgestel, de benedenloop van den Fortjewaterloop is in onderhoud bij het waterschap Het stroomgebied van den Dommel;
- b. den Zoefterloop met zijstroompjes.

Op den rechteroever van de Keersop stroomt alleen de Beekloop er in uit. Dit beekje wordt op 5 plaatsen opgestuwd ten behoeve van:

- de beperking van het verhang;
- de bevoeiing van de ter weerszijden gelegen weiden;
- en de watervoorziening van de ten westen van den Beekloop gelegen vischvijvers.

Twee stuwen zijn vast en uitgevoerd in beton; de andere drie hebben gemetselde landhoofden en houten schotbalken.

De Beekloop ontvangt op den linkeroever het water van den Keunisloop, welke alleen irrigatiewater afvoert van de vloeuweiden in België.

De Beekloop en de Keunisloop zijn in beheer en onderhoud bij het waterschap Het Stroomgebied van den Dommel;

- 2°. de *Rijn*. Deze beek, in den bovenloop Aa genaamd, begint ten oosten van de Postelsche Heide en stroomt langs

Stokkelen, Schadewijk en Stevert, tot ze ten oosten van Veldhoven in den Dommel valt.

- 3°. de *Gender*. Aanvangend in de Knegselsche Heide, stroomt dit riviertje door Veldhoven, kruist ten oosten van de Biezenkuilen door middel van een grondduiker, wijd in den dag $2 \times 1,20$ m en uitgevoerd in gewapend beton, het afwateringskanaal van den Dommel naar het Beatrixkanaal en valt beneden de stuw bij de Verdijkbrug in de bebouwde kom van Eindhoven in den Dommel. Vroeger stroomde al het Genderwater op den Dommel af, doch tegenwoordig kan het overtollige water van den bovenloop aan de bovenzijde van het aflatwerk op genoemd kanaal worden geloosd. (Zie Hoofdstuk III, Kanalen en Vaarten, A-4).

In de Gender zijn ten behoeve van eenige wasscherijen een paar kleine stuwen gebouwd. Ten slotte neemt de Gender ter weerszijden nog eenige kleine stroompjes op, o.a. de Rundgraaf, welke evenals de Gender in beheer en onderhoud is bij het waterschap Het Stroomgebied van den Dommel;

- 4°. de *Dood Gracht*. Deze loop verbindt een punt van den Dommel, ongeveer 600 m ten zuiden van den weg Woensel—Tongelre, met een punt van den Dommel, ongeveer 450 m ten noorden van Kasteel Soeterbeek;
- 5°. de *Sonsche Waterloop*. Deze wetering begint bij de begraafplaats, gelegen aan den weg Eindhoven—Son, loopt langs Kromstraat en vormt verderop de gemeentegrens tusschen Eindhoven en Son c.a.;
- 6°. de *Herpenbeek*, een stroompje, dat even ten zuiden van het Wilhelminakanaal in den Dommel valt;

7°. de *Groote Beek*, welke ontspringt bij de stichting Woensel. Vandaar loopt ze over Mensvoort, Hoeven en Houtum, gaat met een grondduiker, wijd in den dag 2,70 m en uitgevoerd in gewapend beton onder het Wilhelminakanaal door en stroomt te Son in den Dommel. De Groote Beek wordt te Son op twee plaatsen opgestuwd. De eene stuw is een tijdelijke houten stuw met schotbalken; de andere is een vaste overlaat, uitgevoerd in beton.

Op den linkeroever ontvangt de Groote Beek het water van de Ekkersrijt. Dit beekje ontstaat in de Knegselsche Heide als afwatering van verschillende vennen o.a. het Groot Breedwater en het Klein Breedwater. Het wordt tot aan het Beatrixkanaal Bruggenrijt genoemd. De Ekkersrijt vormt achtereenvolgens de gemeentegrens tusschen Best en Eindhoven en Best en Son c.a. (gedeeltelijk) en valt bij Houtum in de Groote Beek.

Op het grenspunt van de gemeenten Oirschot, Best en Eindhoven gaat de Bruggenrijt met een duiker onder den Oirschotsche Dijk door. Ongeveer 245 m ten noorden van dezen dijk gaat de Bruggenrijt door middel van een grondduiker onder het Beatrixkanaal door. De grondduiker is uitgevoerd in gewapend beton en heeft twee openingen, wijd in den dag $1,30 \times 1,30$ m. Even boven dezen grondduiker is de Bruggenrijt door middel van een schotbalksluisje in verbinding gebracht met het Beatrixkanaal. In de Ekkersrijt bevinden zich een vaste overlaat van gewapend beton en een schotbalkstuw met gemetselde landhoofden. In de Bruggenrijt bevinden zich twee vaste overlaten van gewapend beton.

De Bruggenrijt neemt op den linkeroever in de Zeeltsche Heide, ten noordoosten van Bijsterveld, den Koemerloop op;

- 8°. de *Groote Waterloop*, welke ten zuiden van Olland in den Dommel valt en op den rechteroever den Berkenloop opneemt;
- 9°. de *Beerze* (aan het benedeneind Smalwater genoemd). Deze rivier ontstaat uit de samenvloeiing van de Groote en de Kleine Beerze, welke door de gemeente Oost-, West- en Middelbeers stroomen.

De Beerze gaat met een grondduiker, wijd in den dag 3,20 m en uitgevoerd in beton, onder het Wilhelminakanaal door, stroomt door Spoordonk en langs Locht (gemeente Oisterwijk) en Lennisheuvel (gemeente Boxtel) en mondt te Boxtel, beneden de stuw, in den Dommel uit.

De gronden langs de Beerze boven den watermolen te Spoordonk loozen, voorzoover de rivier bedijkt is, beneden den watermolen. In het Smalwater bevindt zich even ten noordoosten van de spoorbaan Boxtel—'s-Hertogenbosch een stuw met 2 openingen en nabij den mond van dezen stroom een bodemval, ter plaatse van een voormaligen watermolen. Het verschil in bodemhoogte boven en beneden dit kunstwerk bedraagt 1 m.

De Beerze neemt op den linkeroever den Kleine Stroom of Kleine Beerze en den Heilooop op en staat, bij hoog water, door de Kleine Aa in verbinding met den Essche-stroom of Halsche Water. Op den rechteroever op de grens tusschen de gemeenten Oost-, West- en Middelbeers en Oirschot ontvangt ze het water van den Beerzenloop, die door een grondduiker, uitgevoerd in beton, onder het Wilhelminakanaal door loopt; voorts ook van den Pangatsche- en Achtbunderloop, welke stroompjes bij Balsvoort uitmonden; en van den Koevoortsche loop, welke bij den Laatste Stuiver in de Beerze valt.

De Groote Beerze ontstaat door samenvloeiing van de Aa en het Dalemstroomken. De Aa ontspringt in het moeras de Zwartehorstweijer, nabij grenspaal 193, en stroomt door de gemeente Bladel c.a., waar zij zich ten zuiden van Hapert met het Dalemstroomken vereenigt. Van daar af heet zij Groote Beerze en vormt tot het Westelbeersche Broek de oostgrens van Bladel c.a., stroomt dan langs Westel- en Middelbeers tot zij ten noorden van de Baast met de Kleine Beerze samenvloeit. De Groote Beerze wordt soms nog op enkele plaatsen opgestuwd.

Zoowel in de Aa als in het Dalemstroomken bevinden zich twee stuwtsjes om het verhang te beperken. De Kleine Beerze begint in het moeras Rooten, ten zuidwesten van Eersel, en stroomt langs Hoogeloon, Vessem, Donk, Meerven, Middel- en Oostelbeers en bereikt ten noorden van de Baast, de Groote Beerze;

- 10.° de *Esschestroom of Halsche Water*. Deze rivier ontstaat uit de samenvloeiing van den Voorste- en den Achterste Stroom (de laatste in den bovenloop Reuzel genoemd) bij de Nemerlaarbrug. Hij stroomt langs het dorp Esch, kruist aldaar de spoorlijn Boxtel—'s-Hertogenbosch, kruist bij Hal den Rijksweg Boxtel—'s-Hertogenbosch, stroomt vervolgens in noordelijke richting en valt bij Halder in den Dommel.

Op den rechteroever neemt de Esschestroom of Halsche Water twee zijstroompjes op: de Rozep en de Kleine Aa.

De Rozep begint in de gemeente Diessen en komt ten zuidoosten van Haaren, na eerst langs het Hildven, het Allemansven en het Belversven gestroomd te zijn, op den Esschestroom of Halsche Water.

De Kleine Aa ontvangt bij hooge standen, op 2 km ten zuidwesten van Boxtel, water van de Beerze (aan het benedeneind Smalwater genoemd) en neemt op den linker-oever een loopje op, dat in Kampina ontspringt.

De Voorste Stroom is de voortzetting van de Kleine of Poppelsche Lei en de Roversche Lei, die bij Goirle samenkomen. Van daar tot aan het Wilhelminakanaal heet hij Nieuwe Lei, onder welk kanaal hij met een grondduiker, wijd in den dag 3,40 m en uitgevoerd in beton, door gaat. Dan stroomt hij als Voorste Stroom door Oisterwijk en vormt tezamen met den Achterste Stroom (in den bovenloop Reuzel genoemd) ten slotte den Esschestroom of Halsche Water. De Voorste Stroom ontvangt op den linkeroever het water van de Zwarte Rijt, welke met een grondduiker onder het Wilhelminakanaal doorgaat, de spoorlijn Tilburg—Vught en Tilburg—Oisterwijk kruist en ten zuidwesten van Zandstraat in den Voorste Stroom vloeit.

De Voorste Stroom neemt op den rechteroever de Oude Lei op. Deze vormt van Goirle af, waar zij begint, de gemeentegrens tusschen Goirle en Hilvarenbeek, dan tusschen Tilburg en Hilvarenbeek; een gedeelte van het water van de Oude Lei stroomt door een verbindingssloot naar de Nieuwe Lei; het overige water gaat door een grondduiker onder het Wilhelminakanaal door, waarna het ongeveer 700 m beneden dit kanaal in den Voorste Stroom komt.

De Nieuwe Lei werd vroeger ten behoeve van een watermolen en van bevloeiingen ('s winters van een ijsbaan) te Goirle door een keersluis opgestuwd. Thans heeft de rivier ter plaatse vrije doorstroming. Het stuwrecht is

aan het waterschap Het Stroomgebied van den Dommel overgegaan.

De Nieuwe Lei ontvangt op den linkeroever het water van de Katsbocht, een loopje, dat de gemeentegrens vormt tusschen Tilburg en Goirle.

De Kleine of Poppelsche Lei ontspringt in België, vormt van een punt, gelegen op ruim 2 km ten zuiden van grenspaal 214 tot grenspaal 211, de Rijksgrens, stroomt dan door Krombeemden en vereenigt zich ten zuiden van Goirle met de Rovertsche Lei. Op den linkeroever ontvangt ze het water van den Retscheloop en den Heilloop.

De Rovertsche Lei ontspringt eveneens in België en komt te Rovert bij grenspaal 209 definitief in Nederland, waar ze de grens tusschen de gemeenten Goirle en Hilvarenbeek vormt.

De Achterste Stroom (in den bovenloop Reuzel genoemd) ontstaat nabij Reuzel uit de samenvloeiing van twee beken: het Hoevensche Loopje en het Schuurtjesloopje. Vervolgens stroomt hij door de gemeenten Reuzel, Hooge- en Lage Mierde, Hilvarenbeek en Diessen en gaat met een grondduiker, wijd in den dag 3 m en uitgevoerd in gewapend beton, onder het Wilhelminakanaal door, waarna hij nog door de gemeenten Moergestel, Oisterwijk en Haaren loopt.

De Achterste Stroom (in den bovenloop Reuzel genoemd) neemt op den linkeroever den Belevènsche Loop en den Stroom-onder-Hilvarenbeek op. De laatste ontspringt bij de Teulderhoeve en gaat ten noordoosten van Houtakker met een grondduiker, wijd in den dag 2,40 m, uitgevoerd in gewapend beton, onder het Wilhelminakanaal door, en valt bij Broekzijde in den Reuzel of

Achterste Stroom. Bij Groenendaal, ten zuidoosten van Hilvarenbeek, wordt hij opgestuwd door een schotbalkstuw. Op den linkeroever ten zuidwesten van Houtakker neemt hij den Roodloop op.

De bovenloop van den Stroom-onder-Hilvarenbeek heet Hoogeiinder of Hoogeindsche Beek; van het Wilhelminakanaal af wordt hij Lei genoemd.

Op den rechteroever mondt de Stroom-onder-Hooge-en Lage Mierde in den Achterste Stroom (in den bovenloop Reuzel genoemd) uit. Dit riviertje ontstaat door samenvloeiing van de Rauwenbocht en den Raamsloop. Hij vormt gedeeltelijk de gemeentegrens tusschen Reuzel en Bladel en loopt dan door Hooge- en Lage Mierde heen. Ten noordoosten van Diessen mondt de Weteringloop er in uit, ten zuiden van Moergestel de Hageloop.

B. Op den rechteroever:

- 1°. de *Tongelreep*. Deze rivier ontstaat uit de samenvloeiing van verschillende beken ten zuidwesten van de Beverbeeksche Heide in België, komt bij grenspaal 178 in ons land, vormt achtereenvolgens de gemeentegrens tusschen Valkenswaard en Leende, Valkenswaard en Heeze, stroomt door de gemeente Waalre en valt ten westen van Stratum, gem. Eindhoven, in den Dommel. Langs de Tongelreep zijn bevoeiingen, zoowel in België als in Nederland en in de rivier bevinden zich op Nederlandsch grondgebied drie schotbalkstuwen.

De Tongelreep ontvangt op den rechteroever ten noorden van Aalst het water van den Goorloop;

- 2°. de *Lakerloop*. Deze beek ontspringt in de gemeente Geldrop, loopt tot het Eindhovensche Kanaal, stroomt door

de bermsloot langs den zuidelijken oever van dit kanaal en komt te Eindhoven in den Dommel;

- 3°. de *Kleine Dommel of Rul*. Deze rivier ontstaat uit de samen-vloeiing van de Groote Aa en de Sterkselsche Aa, ten noordoosten van het kasteel te Heeze. Ze stroomt in noordwestelijke richting door Geldrop, gaat door een gemetselden grondduiker met 3 openingen, wijd in den dag 2,50 m, 3 m en 2,50 m onder het Eindhovensche Kanaal door, kruist den spoorweg Eindhoven—Helmond en stroomt ten oosten van kasteel Ekhart in den Dommel.

Bij Geldrop kan worden gestuwd door middel van twee sluizen met schuiven, hetgeen geschiedt ten behoeve van een fabriek ter plaatse van de oude molensluis. De eene sluis heeft 2 openingen, tezamen wijd in den dag 3,40 m; de andere, de ontlastsluis heeft 2 openingen, tezamen wijd in den dag 3,80 m, welke voorzien zijn van schuiven. Het zomerstuwpeil is 16,88 m + N.A.P. Het winterstuwpeil is 17,36 m + N.A.P.

De Kleine Dommel of Rul ontvangt op den rechteroever het water van de Peelrijt, in den benedenloop Witte Loop en Reeloop genaamd. Deze beek ontstaat in de Somerensche Heide, loopt door het Beu-ven (gem. Someren) en valt ten noordoosten van het gehucht Rul (gem. Heeze) in den Kleine Dommel of Rul. Er is een stuw beneden het Beu-ven gemaakt, terwijl het benedenste deel van de Peelrijt, ter lengte van ongeveer 400 m, is gebruikt voor omlegging van den hoofdstroom, waardoor de mond van de Peelrijt naar boven is verlegd.

Op den linkeroever ontvangt de Kleine Dommel of Rul, ten noordwesten van Geldrop, het water van den Beekloop.

De Groote Aa ontstaat uit de samenvloeiing van de Strijper Aa en de Kleine Aa. Ze stroomt door de gemeenten Leende en Heeze, kruist den spoorweg Eindhoven—Weert en vereenigt zich bij het kasteel te Heeze met de Sterkselsche Aa.

De Strijper Aa begint in het ven Goor ten westen van Soerendonk (gem. Maarheeze). Dit ven ontvangt het overvloedige water van alle vennen, waterplassen en waterloopen in de buurt.

De Kleine Aa, in den bovenloop Aa genaamd, ontspringt te Groote Schoot (gem. Budel). Ze vormt van een punt even ten noorden van grenspaal 171 tot ongeveer halverwege de grenspalen 172 en 173 de grens tusschen België en Nederland, stroomt door de gemeente Budel, vormt van Gastel tot Winkel de gemeentegrens tusschen Maarheeze en Budel, stroomt door de gemeente Maarheeze en vereenigt zich te Leende met de Strijper Aa.

De Kleine Aa ontvangt op den linkeroever de geheel in België stroomende Honnetbeek en op den rechteroever de Moezel, de Weergraaf en den Boschloop. De laatste is de belangrijkste.

De Sterkselsche Aa begint ten noorden van Heugten aan de westzijde van het Sterkselsch Kanaal. Door den aanleg van dit kanaal is de oorsprong van deze beek, ten oosten van het kanaal, van het andere deel gescheiden. Zij loopt noordwestwaarts tot den spoorweg Eindhoven—Weert en stroomt dan in nagenoeg noordelijke richting naar Heeze, waar ze tezamen met de Groote Aa in de Kleine Dommel of Rul overgaat.

De Sterkselsche Aa ontvangt op den linkeroever het water van den Rakerloop en op den rechteroever het water van het Sterkselsch Kanaal.

Het Sterkselsch Kanaal begint in de provincie Limburg. Daar vormt het de gemeentegrens tusschen Weert en Nederweert, loopt dan in noordwestelijke richting naar Sterksel en mondt daar in de Sterkselsche Aa uit. Het voert in hoofdzaak water af van het in Limburg gelegen waterschap de Oude Graaf met de daarop loozende gronden. Een gebied, afwaterende op de Heugterbeek en Kievitsloop ter grootte van ± 1000 ha, kan bij hooge waterstanden een deel van zijn overtollig water afvoeren naar het stroomgebied van de Aa. (Zie dit hoofdstuk onder B-1).

Het Sterkselsch Kanaal is in 1916 aangelegd door de N.V. De Heerlijkheid Sterksel. Het is 8100 m lang, 6 à 7 m breed en bij normalen waterstand 1 m diep.

Bij Sterksel is een omloopleiding voor watervoorziening en afvoer, welke Waterloop-naar-het-Peelven wordt genoemd. Het Peelven is thans ontgonnen.

- 4°. de *Refelingsche Loop*, welke ontspringt op de Refelingsche Heide, ten zuiden van Nunen;
- 5°. de *Hooidonksche Beek*. Ze ontspringt te Mierlo, gaat door middel van een gemetselden grondduiker, breed 1 m en hoog 2,35 m onder het Eindhovensche Kanaal door, kruist den spoorweg Eindhoven—Helmond, stroomt noordwestwaarts langs Nunen en door Nederwetten en valt juist beneden den Hooidonksche Watermolen in den Dommel;
- 6°. de *Breugelsche Beek*, welke bij Olen (gem. Nunen) ontspringt. Vandaar stroomt ze langs Eind en Breugel en mondt ten oosten van Son in den Dommel uit;
- 7°. de *Beeksche Waterloop*, welke ontspringt op de Jekschotsche Heide, vervolgens door de Schijndelsche Heide

loopt, de spoorlijn Boxtel—Schijndel kruist, langs Gemonde loopt en te Sint-Michielsgestel in den Dommel valt.

Evenals de hoofdstroom worden sommige zijtakken van den Dommel opgestuwd voor het drijven van watermolens. De nog op de zijstroompjes aanwezige molens zijn:

Naam van het zijstroompje	Naam en plaats van den molen	Stuwpeil in m + N.A.P.		Opmerkingen
		's zomers	's winters	
Keersop	Westerhovensche Watermolen te Westerhoven	25,96	26,06	Werkt het grootste deel van het jaar slechts één uur per dag, omdat er niet voldoende water is.
Run	Stevertsche Watermolen ten zuidwesten v.d. weg Steensel—Westerhoven	24,25	24,35	Molen is voorzien van een motor, daar er vaak watergebrek is.
Beerze	Watermolen te Spoordonk	12,31	12,36	Werkt nog geregeld.
Kleine Dommel of Rul	Kolsche Watermolen ten zuidwesten van Eeincind	15,76	16,16	Bestond reeds in 1440. Thans in vervallen toestand, doch werkt nog geregeld.
	Opwettensche Watermolen te Opwetten	14,62	15,05	Bestond reeds in 1440. Is nog in goeden staat en werkt nog geregeld.

De Dommel en zijn voornaamste zijrivieren worden beheerd en onderhouden door het waterschap Het Stroomgebied van den Dommel.

Het stroomgebied van den Dommel beslaat een oppervlakte van 181 140 ha, waarvan zijn gelegen in:

Noordbrabant	135 550 ha;
Limburg	4 550 ha;
België	41 040 ha.

In dit laatste cijfer zijn de 915 ha begrepen, welke bevoeiingswater van de Zuidwillemsvaart ontvangen en op den Dommel of zijn zijstroompjes of zijtakken loozen. In genoemde cijfers zijn niet begrepen de z.g. enclaves in dit gebied met een gezamenlijke oppervlakte van 2435 ha, voor zoover zij op het Wilhelminakanaal en het Beatrixkanaal loozen, en die met een oppervlakte van 18 ha, welke afwateren op het Eindhovensche Kanaal.

GESCHIEDENIS

In giftbrieven uit de 8ste eeuw wordt de Dommel met Duthmala aangeduid. Reeds in 711 kreeg St. Willibrord van een Frankischen edelman een molen te Waalre. Hieruit blijkt, dat de Dommel al meer dan 12 eeuwen gebruikt wordt om de schepraderen der watermolens in beweging te brengen. In 1545 moest Karel V een plakkaat uitvaardigen om het te hoog opstuwen van water ten behoeve der watermolens tegen te gaan. In 1861 werden de peilhoogten van de watermolens op den Dommel door de Gedeputeerde Staten van Noordbrabant vastgesteld.

In 1841 stonden er nog 12 watermolens op den Dommel, doch daarvan zijn er 7 buiten werking gesteld, t.w.:

de Stratumsche Watermolen . .	in 1927
de Wolfwinkelsche Watermolen .	in 1928
de St-Oedenrodensche Watermolen	in 1929

- de Loonder Watermolen . . . . in 1929
- de Gennepsche Watermolen . . . in 1931
- de Buxtelsche Watermolen . . . in 1934
- de Liempdesche Watermolen . . in 1936

Ook op de zijstroompjes en zijtakken zijn eenige molens verwijderd. De watermolen bij Geldrop in den Kleine Dommel of Rul was reeds vóór 1918 opgeruimd; van de beide andere: de Keersopsche Watermolen op de Keersop te Keersop; de Casterensche Watermolen op de Grootte Beerze (zijtak van de Beerze) te Casteren, heeft het waterschap Het Stroomgebied van den Dommel in 1937 het stuwrecht aangekocht. Bij den laatsten molen zijn de stuwsluizen en het molenrad verwijderd, zoodat vrije doorstroming aldaar mogelijk is.

In het midden der vorige eeuw verkeerde de Dommel in een zeer gebrekkigen toestand. De rivier was op vele plaatsen ondiep; de watermolens belemmerden een geregelden afvoer en het uit België afkomende bevoeiingswater vergrootte den toch reeds aanzienlijken wateroverlast.

De verbetering van het stroomgebied van den Dommel werd eerst ter hand genomen toen in 1863 het waterschap „De rivier de Dommel en de zich daarin ontlastende beken en riviertjes” werd opgericht. In 1864 werd met den bouw van een 4 m wijde sluis in den linker Diezedijk te 's-Hertogenbosch een aanvang gemaakt, alsmede met het doorgraven van de Singelkade buiten de vesting ter vereeniging van den Dommel met de vestinggracht aldaar. In 1865 was dit werk voltooid. Nadat het waterschapsbestuur op aanraden van den Minister van Binnenlandsche Zaken met een bijdrage der Belgische regeering van 250 000 Francs (zie Hoofdstuk IX Grenstractaten) genoegen had genomen en ook subsidies door het Rijk en de

Provincie waren toegezegd, werd aan de verbetering van den Dommel met bekwamen spoed gewerkt.

Van 1875 tot 1882 werd de Dommel, ongeveer van Sint-Michiëlsgestel tot boven den Loondermolen te Waalre, verbreed en verdiept en eenige bochten werden afgesneden. Ook de zijrivieren van den Dommel, voor zoover bij het toenmalige waterschap in beheer en onderhoud, werden verbeterd en in 1885 was dit werk geëindigd.

Toen in 1893 de verruiming van de ontlastsluis van den watermolen te Boxtel tot stand kwam, waren alle voorgenomen verbeteringswerken van den Dommel voltooid.

In 1921 werd het waterschap „Het Stroomgebied van den Dommel” opgericht. Het oude waterschap was te klein om een regelmatigen afvoer van het water in het stroomgebied van den Dommel te kunnen bevorderen. Het nieuwe waterschap omvat dan ook alle gronden, welke op den Dommel en zijn zijrivieren afwateren, voor zoover die gronden in de provincie Noordbrabant zijn gelegen.

Het waterschapsbestuur heeft reeds vele verbeteringen in het stroomgebied tot stand gebracht, o.a. de omlegging van den Dommel te Boxtel; het graven van het afwateringskanaal nabij Eindhoven, waardoor overtollig water op het Wilhelminakanaal kan worden geloosd, en dergelijke werken, alsmede het opruimen van een zestal watermolens. Thans is o.m. in uitvoering de verbetering van de Reuzel in het Diessensche Broek

OUDE MAASJE EN ZUIDERKANAAL (IV-B-3)

Het Oude Maasje stroomt door de gemeenten Sprang—Capelle, Waspik en Raamsdonk en staat nabij Keizersveer in open verbinding met de Bergsche Maas.

Het heeft een lengte van 8 km; de bodembreedte bedraagt bij de Labbegatschevaart ongeveer 25 m en verder naar den benedenmond ongeveer 88 m; de bodemdiepte is 2,40 m — N.A.P.

Het Zuiderkanaal vangt aan bij het Waalwijksche Stoomgemaal, nabij den mond van het Afwateringskanaal 's-Hertogenbosch—Drongelen. Het loopt in nagenoeg westelijke richting langs den binnenteen van den linkerdijk der Bergsche Maas en gaat bij den mond van de Labbegatschevaart in het Oude Maasje over. Aldus vormt het de verbinding tusschen het Oude Maasje en het Binnengedijkte Oude Maasje.

Het gedeelte van het Zuiderkanaal van het Waalwijksche Stoomgemaal tot de Waalwijksche Haven dient hoofdzakelijk voor afwatering. Het kanaalgedeelte ten westen van de genoemde haven en het Oude Maasje dienen voor afwatering en scheepvaart.

Het Zuiderkanaal heeft een lengte van 4,840 km. De bodembreedte bedraagt van het Waalwijksche Stoomgemaal tot de Waalwijksche Haven 8 m en beneden deze haven 10 m. De bodemdiepte is 2,40 m — N.A.P.

Een vijftal havens en vaarten staan aan de zuidzijde in open verbinding met het Oude Maasje en het Zuiderkanaal:

- a.* de Kerkvaart;
- b.* de Vrouwkensvaart of Vrouwkensvaartsche Haven;
- c.* de Capelsche Haven;
- d.* de Labbegatsche Vaart;
- e.* de Waalwijksche Haven.

Het gebied, dat loost op de bovengenoemde wateren heeft een grootte van 5564 ha en bestaat uit polderland, boezemland

en hooge gronden, het kan direct daarop loozen of via het Zuider Afwateringskanaal daarop worden bemalen.

Bovendien ontvangen het Oude Maasje en het Zuiderkanaal:

- 1°. het water van een gebied, groot ongeveer 5956 ha, dat afwatert op het Binnengedijkte Oude Maasje;
- 2°. het water van het waterschap de Overdiepsche Hooipolders, groot 483 ha.
- 3°. een gedeelte van het water van een gebied, groot 560 ha, dat behoort tot het waterschap de Nieuwe Hooipolder en dat natuurlijk loost op de Donge. Zoodra de vrije loozing door hooge buitenstanden wordt belemmerd, watert dit gebied af op het Zuider Afwateringskanaal en loost dan indirect geheel op het Oude Maasje.

Het Oude Maasje en het Zuiderkanaal zijn in beheer en onderhoud bij het Rijk.

GESCHIEDENIS

Het Oude Maasje is een overblijfsel van den ouden loop van den hoofdstroom der rivier de Maas (zie de beschrijving van het Binnengedijkte Oude Maasje onder A-1 van Hoofdstuk V, Boezems). In 1603 werd het nog Schipdiep genoemd.

Door het graven van de Bergsche Maas werd het Oude Maasje in drie deelen gesneden:

- a. het bovenste gedeelte, dat op den linkeroever van de Bergsche Maas is gelegen en den boezem vormt van het Binnengedijkte Oude Maasje;
- b. het middelste stuk, dat nog is terug te vinden boven Hagoord op den rechteroever van de Bergsche Maas en dat een onderdeel uitmaakt van het Noorder Afwateringskanaal;

c. het benedenste deel, dat het tegenwoordige Oude Maasje vormt.

Blijkens de memorie van toelichting, welke was gevoegd bij het ontwerp van wet, verklarende het algemeen nut der onteigening van eigendommen, noodig voor de verlegging van de uitmonding der rivier de Maas naar den Amet, later de Wet van 11 December 1885 (Staatsblad n°. 234), lag het aanvankelijk in de bedoeling de navolgende werken uit te voeren:

- a.* een Zuiderkanaal, tusschen de door den linkerrivierdijk van de nieuwe rivier af te snijden deelen van het Oude Maasje;
- b.* een afsluitdam in laatstgenoemde rivier nabij Keizersveer;
- c.* een uitwateringssluis, ten einde zooveel mogelijk natuurlijke afwatering te kunnen doen plaats hebben;
- d.* een bemalingsinrichting.

Deze vier werken zouden dienen om te voorzien in de uitwatering der gronden, die op het Oude Maasje loosden;

- e.* een schutsluis naast de afdamming aan het benedeneinde van het tot kanaal te bestemmen Oude Maasje, voor de gemeenschap met de nieuwe rivier.

De schutsluis en de uitwateringssluis werden gebouwd in de jaren 1887 en 1888.

Met het graven van het gedeelte Zuiderkanaal ten oosten van de Waalwijksche Haven werd in April 1891 begonnen. Op 2 Juni 1892 was het gereed en had het bovendeele van het Oude Maasje door dit kanaal en via de Waalwijksche Haven weer verbinding met het benedendeel. In dezelfde maand werd het Oude Maasje nabij het bovineinde van dit kanaalvak afgedamd. Met den aanleg van het gedeelte Zuiderkanaal ten westen van de Waalwijksche Haven werd in Maart 1892 aangevangen. Het

kanaal werd op 29 November d.a.v. voor de scheepvaart open-
gesteld.

Het in de memorie van toelichting omschreven plan werd in 1895 zoodanig gewijzigd, dat de aanleg van den afsluitdam nabij Keizersveer (genoemd onder *b*) niet doorging, niettegenstaande de schutsluis en de uitwateringsluis nabij Keizersveer reeds waren gebouwd.

Het gewijzigde plan is overigens tot uitvoering gekomen, waarbij de uitwateringsluis dienstbaar is gemaakt aan het, in dit gewijzigd plan opgenomen, Zuider Afwateringskanaal.

DONGE (IV-B-4)

Deze rivier, die in het algemeen wordt aangeduid met Donge, bestaat uit drie gedeelten:

de *Lei*, waartoe gerekend moet worden de bovenloop van den oorsprong tot aan den spoorweg Tilburg—Baarle-Nassau;

de *Oude Lei*, van den spoorweg Tilburg—Baarle-Nassau tot aan den spoorweg Tilburg—Breda;

de *Donge*, van den spoorweg Tilburg—Breda tot aan de Bergsche Maas.

LEI

De Lei ontstaat in de gemeente Baarle-Nassau uit de samen-
vloeiing van eenige beken en waterleidingen. Ze vormt ge-
deeltelijk de gemeentegrens tusschen Alphen c.a. en Goirle.

Ze wordt op den linkeroever gevoed door *den Dorpswaterloop*, die ten zuiden van Alphen begint.

OUDE LEI

Dit riviergedeelte vormt ten deele de gemeentegrens tusschen Alphen c.a. en Tilburg. Op den rechteroever neemt ze de

Blaaksloot op, die ten westen van de spoorlijn Tilburg—Baarle-Nassau begint.

DONGE

De Donge vormt voor een deel de gemeentegrens tusschen Oosterhout en Dongen; Oosterhout en 's-Gravenmoer; Oosterhout en Raamsdonk; Oosterhout en Geertruidenberg en Geertruidenberg en Raamsdonk. Ten noorden van Geertruidenberg mondt ze in de Bergsche Maas uit.

Vroeger splitste de rivier zich op ongeveer 500 m beneden Statendam in twee armen:

het Noordergat, en
het Zuidergat,

welke zich even ten zuiden van de spoorbrug te Geertruidenberg weer vereenigden. Bij de vorming van de Donge als toegangsweg naar het Wilhelminakanaal is het Noordergat gevolgd, zoodat dit thans den hoofdstroom vormt. Het Zuidergat slibt meer en meer dicht en valt bij laag water droog.

De lengte van de geheele rivier van den oorsprong af tot de Bergsche Maas is ongeveer 46 km.

De breedte en diepte zijn:

Omschrijving	Breedte in m	Bodem-		
		breedte in m	diepte in meters ten opzichte van:	
			N.A.P.	maaiveld
Van den oorsprong in de gemeente Baarle-Nassau tot ongeveer 1000 m beneden de brug in den weg Reijen—Dongen		geleidelijk toenemend van 0,70 tot 2,50	21,10 + tot 2,59 +	
Van ongeveer 1000 m beneden de brug in den weg Reijen—Dongen tot de 's-Gravenmoersche Vaart		geleidelijk toenemend van 2,50 tot 4,00		± 2,00
Van de 's-Gravenmoersche Vaart tot Statendam	± 30 en minder (op N.A.P. 24,75)	gemiddeld 17,23	gemiddeld 1,36 —	
Beneden Statendam:				
<i>a.</i> tot ongeveer 1250 m beneden Statendam	op N.A.P. 59,00	gemiddeld 32,50	gemiddeld 3,06 —	
<i>b.</i> beneden het gedeelte genoemd onder <i>a</i>	40—80	15	3,15 —	

De gedeelten, genoemd onder *a* en *b*, vormen den toegang tot het Wilhelminakanaal.

De Donge wordt onder het Wilhelminakanaal door geleid, door middel van een grondduiker. De grondduiker heeft één opening, wijd in den dag 3,20 m, bodemhoogte 0,18 m + N.A.P. Hij is uitgevoerd in gewapend beton.

In de Donge komen de volgende sluizen voor:

- 1°. een keersluis, de z.g. Penantenbrug in den benedenmond, ongeveer 2,2 km ten zuidoosten van de Bergsche Maas, te Geertruidenberg. Deze sluis heeft 8 openingen, alle

afsluitbaar met schotbalken. De Donge boven de keersluis ligt gemeen met het gedeelte van de rivier beneden genoemde sluis. De keersluis doet echter geen dienst meer; een der pijlers is ten behoeve van de scheepvaart opgeruimd;

- 2°. een schotbalksluis ten noorden van den Kerkweg te 's-Gravenmoer, welke eveneens geen dienst meer doet.

In de Donge komen vijf vaste houten stuwen voor, gelegen:

- a. ten zuidoosten van Riel;
- b. ongeveer 160 m ten zuiden van den Rijksweg Breda—Tilburg;
- c. 200 m ten noorden van den spoorweg Breda—Tilburg;
- d. 1450 m ten noorden van den spoorweg Breda—Tilburg;
- e. ter plaatse, waar de Landscheiding in de Donge valt.

ZIJSTROOMPJES EN ZIJTAKKEN

De belangrijkste beken en waterleidingen, die in de Donge uitmonden, zijn:

Op den linkeroever:

- 1°. de *Landscheiding*. Deze waterleiding begint ten noorden van den weg Breda—Tilburg. Zij stroomt in nagenoeg noordelijke richting, kruist den spoorweg Breda—Tilburg, en mondt, ten zuiden van kp. 15 van het Wilhelminakanaal, in de Donge uit;
- 2°. het *Klein Leiken*. Deze waterleiding is een aftakking van de Groote Lei, genoemd onder 3. Het klein Leiken begint ten zuiden van den spoorweg Breda—Tilburg, kruist den genoemden spoorweg, stroomt in nagenoeg noordelijke richting en mondt, ten oosten van de Nieuwe Dreef, in de Donge uit;

3°. de *Groote Lei*. Deze begint ten zuiden van Wellenseind. Zij stroomt in nagenoeg noordelijke richting langs Gilze en Nerhoven, kruist den Rijksweg en daarna de spoorlijn Breda—Tilburg, stroomt door het Haansbergsche Broek en mondt ten westen van de Nieuwe Dreef bij den Vaartdijk, in de Donge uit. In de Groote Lei bevindt zich een vaste houten stuw.

Op den rechteroever ontvangt de Groote Lei het water van de Schootjens of Hultensche Lei. Deze waterleiding begint ten zuiden van Alphen—Oosterwijk, stroomt in nagenoeg noordelijke richting door de gemeenten Alphen c.a. en Gilze c.a. en mondt ten zuiden van den Rijksweg te Hulten in de Groote Lei uit;

4°. het *Leivaartje*. In den bovenloop vormt dit vaartje de gemeentegrens tusschen Dongen en Oosterhout. Het mondt nabij den Oude Molendijk, ten zuiden van het Wilhelminakanaal, in de Donge uit. Het Leivaartje ontvangt op den linkeroever het water van de Tichelrijt, welke bij de gemeente Dongen in onderhoud is, en op den rechteroever dat van de Vaartdijksloot;

5°. het *benedengedeelte van de voormalige Groenendijksche Haven*, lang ongeveer 185 m. De voormalige Groenendijksche Haven was lang ruim 2 km. Zij liep van Groenendijk naar de Donge en diende voor scheepvaart en afwatering. In 1940 werd de haven, die geheel opgeslibd was en geen dienst meer deed voor de scheepvaart, door het waterschap de Beneden-Donge gekocht van de gemeente Dongen. Zij werd in hetzelfde jaar in den benedenmond afgedamd;

6°. het *Kromgat*. Deze kreek, in den bovenloop Rechtendijksche Gat genaamd, begint ten oosten van het gemaal van

het waterschap de Republiekpolder, ten noordoosten van Oosterhout. Zij stroomt in nagenoeg noordwestelijke richting en mondt ten zuidoosten van Statendam in de Donge uit.

De lengte van het Kromgat, van het vorengenoemde gemaal tot de Donge, is 3,1 km.

De breedte en diepte zijn:

Omschrijving	Bodem-	
	breedte in m	diepte in m t.o.v. N.A.P.
Rechtendijksche Gat	3,00	0,50 —
Kromgat:		
<i>a.</i> bij het Rechtendijksche Gat	3,00	0,50 —
<i>b.</i> bij de Donge	8,00	1,00 —

Het Kromgat is in beheer bij het waterschap het Kromgat;

- 7°. het *eerste pand van het Wilhelminakanaal* (zie onder A-5 van Hoofdstuk III Kanalen en Vaarten). Dit kanaalpand ontvangt op den rechteroever het water van het Gooikensgat. Het geheele Wilhelminakanaal is in beheer en onderhoud bij het Rijk;
- 8°. de *Steehovensche Vaart*. Deze vaart loopt van Steelhoven naar de Donge. De lengte van de vaart bedraagt ruim 1 km; de diepte 2 m bij M.V. De vaart is in beheer bij het waterschap de Brieltjenspolder.

Op den rechteroever:

- 1°. de *Treksloot ten zuidwesten van het Wilhelminakanaal*. Deze begint ten noorden van den Lange Dijk, stroomt in noord-

oostelijke en daarna in noordwestelijke richting en mondt, even beneden het Klein Leiken, genoemd onder 2, bij de zijstroompjes op den linkeroever, in de Donge uit. De Treksloot ontvangt het water van de drainagevelden van de gemeente Tilburg, gelegen ten zuiden van het Wilhelminakanaal; ¹⁾

- 2°. de *Treksloot ten noorden van het Wilhelminakanaal*. Deze begint, ten westen van de Dongensche Baan, ten zuidwesten van Moer Galgeneind. Zij stroomt in westelijke en noordwestelijke richting en mondt, direct beneden den grondduiker onder het Wilhelminakanaal, in de Donge uit;
- 3°. de *'s-Gravenmoersche Vaart*. Deze vaart begint ten oosten van 's-Gravenmoer. Zij loopt in noordwestelijke richting tot de Hooge Brug, hier vandaan in westelijke richting en mondt ten zuidwesten van Waspik, in de Donge uit.

De lengte van de 's-Gravenmoersche Vaart, van de Hooge Brug tot de Donge, is 1,5 km; de breedte bedraagt ongeveer 16 m en de diepte is tenminste gelijk aan N.A.P.

Ten noorden van de Hooge Brug is in de 's-Gravenmoersche Vaart een keersluis met één opening, gesloten door een paar puntdeuren. Deze sluis verdeelt de vaart dus in een benedengedeelte, dat open ligt voor eb en vloed, en een bovendeel, waarop de waterstand kan worden beheerscht.

De 's-Gravenmoersche Vaart ontvangt in den bovenmond het water van de Vaart. Laatstgenoemde vaart begint bij het Oude Veepad, loopt in noordwestelijke richting en mondt even ten zuiden van de grens tusschen de gemeenten Dongen en 's-Gravenmoer in de 's-Gravenmoersche Vaart uit. De Vaart is in onderhoud bij de gemeente Dongen.

---

¹⁾ Ook ten noorden van dit kanaal heeft deze gemeente drainagevelden.

De belangrijkste wateren, die in open verbinding staan met de 's-Gravenmoersche Vaart, zijn:

op den linkeroever (beneden de sluis):

het Oude Vaartje. Het Vaartje loopt in zuidelijke richting naar 's-Gravenmoer. Aan het einde bevindt zich de Haven van 's-Gravenmoer. Het Oude Vaartje, inclusief de haven, is lang 1,9 km, de breedte bedraagt 11 m, terwijl de diepte gelijk is aan N.A.P. Het Vaartje en de haven zijn in beheer bij de gemeente 's-Gravenmoer.

op den rechteroever (boven de sluis):

- a. de Bovenste Lei. Deze ontvangt op den rechteroever het water van het Klein Leiken;
- b. het Leiwater. Deze ontvangt in den bovenloop het water van het Oude Leiken;
- c. de 's-Grevelduinsloot. In den benedenmond van deze waterleiding bevindt zich een keersluis. De keersluis heeft drie openingen, elke opening gesloten met één klep.

De waterleidingen, genoemd onder a t/m c, zijn in schouw, beheer of (en) onderhoud bij het waterschap Beoosten de 's-Gravenmoersche Vaart;

- 4°. de *Melkhaven*. Deze liep van Raamsdonk naar de Donge en had een lengte van ruim 1 km. De Melkhaven was geheel in beheer bij de gemeente Raamsdonk, in 1942 is een gedeelte overgedragen aan het waterschap de Beneden-Donge, de haven is afgedamd en aan den openbaren dienst onttrokken, doch doet thans gedeeltelijk dienst voor waterinlating.

- 5°. de *Haven van Raamsdonksveer*. De lengte van deze haven bedraagt 460 m; de breedte is 15 m, in den bodem 8 m; de diepte 0,70 m — N.A.P. De haven is in beheer bij de gemeente Raamsdonk.

De rivier de Donge is in beheer en onderhoud bij:

Omschrijving	Naam onderhoudsplichtige
Van den oorsprong in de gemeente Baarle-Nassau tot de brug in den weg Reijen—Dongen	Waterschap de Donge
Van de brug in den weg Reijen—Dongen tot de schotbalksluis ten noorden van den Kerkweg te 's-Gravenmoer	Gemeente Dongen
Van bovengenoemde schotbalksluis tot den benedenmond van de 's-Gravenmoersche Vaart	Gemeente Oosterhout
Van den benedenmond van de 's-Gravenmoersche Vaart tot de Bergsche Maas	Rijk

De 's-Gravenmoersche Vaart is in beheer en onderhoud bij:

Omschrijving	Naam onderhoudsplichtige
Van de gemeentegrens tusschen Dongen en 's-Gravenmoer tot het Leiwater	Gemeente 's-Gravenmoer
Van het Leiwater tot de Hooge Brug	Waterschap Beoosten de 's-Gravenmoersche Vaart
Van de Hooge Brug tot de Donge	Gemeente 's-Gravenmoer

De vorengenoemde beken en waterleidingen, die in de Donge stroomen, zijn, voorzoover niet anders is vermeld, in beheer en onderhoud bij het waterschap de Donge.

BELANGRIJK BOEZEMWATER

De Donge ontvangt het water van polderland, boezemland en hooge gronden.

De grootte van deze gebieden is:

Gebied, afwaterende op:	Oppervlakte in ha	
	Onderdeelen	Totaal
I. de Donge:		
a. boven den grondduiker, in de Donge, onder het Wilhelminakanaal	12 745	
b. van den grondduiker, genoemd onder I, tot de uitmonding der rioleering van de gemeente Dongen. .	2 015	14 760
II. de 's-Gravenmoersche Vaart		6 625
III. het bovengedeelte van de voormalige Groenedijksche Haven:		
a. door sluis op den linkeroever.	415	
b. door sluizen op den rechteroever	61	476
IV. het benedengedeelte van de voormalige Groenedijksche Haven en op de Donge		550
V. de Donge (rechteroever):		
a. een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Oostpolder (onder Raamsdonk, Waspik en 's-Gravenmoer)	245	
b. een gedeelte, behoorende tot het waterschap De Gecombineerde Dongepolders	385	630
VI. de Donge (linkeroever):		
a. een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Gecombineerde Willempolder	25	

Vervolg tabel

Gebied, afwaterende op:	Oppervlakte in ha	
	Onderdeelen	Totaal
<i>b.</i> particuliere polder	2	
<i>c.</i> polder Hooislobben	44	
<i>d.</i> polder Hillen en polder Oliezand	55	
Deze polders kunnen ook loozen naar het eerste pand van het Wilhelminakanaal, genoemd onder VIII.		
<i>e.</i> boezemland	5	131
Het boezemland kan ook afwateren naar het eerste pand van het Wilhelminakanaal, genoemd onder VIII.		
VII. het Kromgat:		
<i>a.</i> gronden, loozende op de Waterleiding ten oosten van Oosterhout	395	
<i>b.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Republiekpolder, inclusief gronden, gelegen buiten de administratieve grenzen	125	
<i>c.</i> particuliere polder	2	
<i>d.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Gecombineerde Willemspolder	195	
<i>e.</i> polder Koksheuvels	33	
De polder kan ook afwateren naar de Donge, genoemd onder VI.		
<i>f.</i> particuliere polder	1	
<i>g.</i> polder Slobberdoezen	12	
<i>b.</i> polder Kwestieus	19	782
VIII. het eerste pand van het Wilhelminakanaal en het Gooikensgat:		
<i>a.</i> gronden, loozende op de Waterleiding ten noorden van Oosterhout	541	
<i>b.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Westpolder	19	
<i>c.</i> gronden, loozende op den boezem Visschersgat	165	
<i>d.</i> particuliere polder	4	

Gebied, afwaterende op:	Oppervlakte in ha	
	Onderdeelen	Totaal
<i>e.</i> Oranjepolder of De Blokken	180	
De polder kan ook afwateren naar den boezem Visschersgat.		
<i>f.</i> Snellenspolder	16	
<i>g.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de West- polder, incl. gronden, gelegen buiten de administratieve grenzen	1 064	
<i>b.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Lage Landen	125	2 114
IX. de Steelhovensche Vaart:		
<i>a.</i> waterschap de Brieltjenspolder, incl. gronden, gelegen buiten de administratieve grenzen	190	
<i>b.</i> polder de Handel	13	
<i>c.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Lage Landen	13	
<i>d.</i> particuliere polder	1	217
X. de Donge en het Zuidergat:		
<i>a.</i> een gedeelte, behoorende tot het waterschap de Gecom- bineerde Dongepolders:		
1. polderland	83	
2. boezemland	4	
<i>b.</i> particuliere polder	1	
<i>c.</i> boezemland	8	
<i>d.</i> particuliere polder	11	
<i>e.</i> polder Gasthuisweide	19	
<i>f.</i> polder Lindonk	11	
<i>g.</i> particuliere polders	8	
XI. boezemland	90	235
Totaal		26 520

Bovendien ontvangt de Donge:

- 1°. het water van gronden, die afwateren op het tweede tot en met het zesde pand van het Wilhelminakanaal (zie onder A-5 van Hoofdstuk III, Kanalen en Vaarten), waarvan de oppervlakte 3120 ha bedraagt;
- 2°. een gedeelte van het overtollige water van den Dommel, dat wordt afgevoerd en achtereenvolgens geleid door:
  - a. het Afwateringskanaal van den Dommel naar Eindhoven;
  - b. het Beatrixkanaal;
  - c. het Wilhelminakanaal.De aldus af te voeren hoeveelheid water bedraagt ten hoogste 15 m³ per seconde;
- 3°. bij veel waterbezwaar op de Mark en Dintel en de hiermede gemeen liggende wateren, een gedeelte van het overtollige water van deze rivier, dat kan loozen door den dubbelen duiker naast de scheepvaartsluis tusschen het Wilhelminakanaal en het Markkanaal;
- 4°. een gedeelte van het water van eenige gebieden, waarvan de gezamenlijke grootte 2635 ha bedraagt.

De keersluis, in den benedenmond van de Donge, te Geertruidenberg, werd gebouwd in 1833. Vermoedelijk had zij ten doel de Donge op te stuwen voor het stellen van inundatiën.

De onderbouw is in beheer en onderhoud bij den Rijkswaterstaat (Bijzonder Beheer); de verhoogingen op de pijlers bij den Rijkswaterstaat.

Voor zoover bekend is de sluis nooit gebruikt.

Tot in het jaar 1927 werd de Donge, even beneden het dorp Dongen, nog opgestuwd voor het drijven van een watermolen. Deze molen is in dat jaar echter opgeruimd.

MARK EN DINTEL (IV-B-5)

Deze rivier die in het algemeen wordt aangeduid met Mark en Dintel, bestaat uit drie gedeelten:

de *Boven-Mark* waartoe is te rekenen de bovenloop tot aan Breda;

de *Mark*, van Breda tot de Keenehaven;

de *Dintel*, van de Keenehaven tot haar uitmonding in de Vluchthaven te Dintelsas aan het Volkerak.

BOVEN-MARK

De rivier de Boven-Mark ontstaat uit verschillende kleine waterloopjes bij het dorp Koekhoven in België. Vandaar stroomt ze naar Neerven en langs Hoogstraeten, vormt tusschen Minderhout (België) en Castelé (gem. Baarle-Nassau) over een lengte van 2,5 km de grens tusschen Nederland en België, loopt dan opnieuw door België, wordt ten zuidoosten van Meersel opgestuwd voor het drijven van een watermolen en komt tenslotte nabij grensmaal 218, ten westen van Strijbeek, geheel op Nederlandsch gebied, na eerst nog over circa 300 m grensrivier te zijn geweest.

De Boven-Mark neemt in België op den linkeroever het water op van:

de *Keirschotsche Beek*,

de *Bosch- en Kasteelbeek*,

den *Baanloop en de Beek*,

en op den rechteroever het water van het *Merkske*, dat in den bovenloop Schouwloop wordt genoemd en dat begint ten zuiden van Baarle-Nassau. Het loopt afwisselend over Nederlandsch en Belgisch gebied, volgt over vrij groote lengte de Rijksgrens en stroomt ten noorden van Castelé in de Boven-Mark.

De Boven-Mark ontvangt in Nederland op den linkeroever het water van de *Galdersche Beek*, in den bovenloop Hazeldonksche Beek geheeten. Ze ontspringt ten zuiden van Oekel en komt ten noorden van Galder op de Boven-Mark.

Op den rechteroever neemt de Boven-Mark vier zijstroompjes op, t.w.:

a. de *Strijbeeksche Beek*. Deze beek begint bij Alphen—Boschhoven in de gemeente Alphen c.a., loopt door de Kwalburgsche Heide, stroomt als Oude Loop door de Maaïen en vormt van grensmaal 215 tot haar uitmonding in de Boven-Mark de grens tusschen Nederland en België over een lengte van ongeveer 6 km;

b. de *Chaamsche Beek*, welke ten zuidoosten van Houtgoor in de gemeente Chaam ontspringt. Ten noordwesten van Ginderdoor tot een punt aan den westzoom van het Chaamsche Bosch vormt zij de gemeentegrens tusschen Nieuw-Ginneken en Chaam en tusschen Breda en Gilze c.a. en valt ten zuidwesten van Ulvenhout in de Boven-Mark.

De voornaamste zijtakken op den rechteroever van de Chaamsche Beek zijn de Groote Beek of Roode Beek en de Heikantsche Beek met haar zijstroompjes, de Laagheiveldsche Beek en de Broeksche Beek. Deze beide laatstgenoemde beekjes zijn in beheer en onderhoud bij de gemeente Chaam;

c. den *Bavelsche Loop*, welke ten westen van Bavel begint en

op den linkeroever de Bavelsche Lei opneemt, in den bovenloop Kauwelaarsche Beek genoemd;

d. de *Molenlei*, welke ten oosten van Molenschot in de gemeente Gilze c.a. ontspringt en beneden de Duivelsbrug in Ginneken in de Boven-Mark valt. Op den linkeroever neemt de Molenlei de Gilze-Wouwenbeek op, die ten zuidwesten van Heusdenhout ontspringt en in den bovenloop Lei wordt genoemd.

De benedenloop van de Molenlei wordt verlegd, zoodanig, dat de uitmonding in de Oostelijke Singelgracht van Breda zal plaats hebben.

De nieuwe waterloop is reeds gegraven, doch de voltooiing wacht op het maken van een uitwateringsduiker aan den mond in den oostelijken singel te Breda. Na de voltooiing zal een gedeelte van den ouden benedenloop worden gedempt.

Voorzoover niet anders vermeld, zijn genoemde zijtakken, alsmede de Boven-Mark zelve in beheer en onderhoud bij het waterschap de Boven-Mark.

MARK

Zoodra de Boven-Mark tot Breda is genaderd, wordt ze Mark genoemd. Tusschen de Julianabrug en de Boeimeerbrug splitst ze zich in twee takken, den Oostelijke- en den Westelijke Singel, die om het centrum van Breda heen loopen en zich tusschen de Gasbrug en de Trambrug weer vereenigen. Oorspronkelijk liep de Mark door de stad, doch het zuidelijk deel van deze Oude Mark is gedempt. In beide singels bevindt zich een keersluis, in den Westelijke Singel bij de Haagbrug, in den Oostelijke Singel bij de Willemsbrug. Beide keersluizen kunnen worden gesloten om de rioleering van Breda door te spoelen.

De Mark stroomt dan verder in noordelijke richting door de gemeente Breda en vormt tot de Keenehaven achtereenvolgens de grens tusschen de gemeenten: Breda en Beek; Beek en Terheijden; Etten c.a. en Terheijden; Etten c.a. en Zevenbergen; Hoeven en Zevenbergen; Hoeven en Klundert; Hoeven en Standdaarbuiten; Oudenbosch en Standdaarbuiten; Oud- en Nieuw Gastel en Standdaarbuiten.

Van de Tolbrug te Breda tot de schutsluis te Dinteloord heeft de rivier een lengte van 41 km. De breedte op den waterspiegel wisselt van 22 m tot 65 m en meer. De bodembreedte bedraagt van Breda tot het Markkanaal 15 m; van het Markkanaal tot Standdaarbuiten 10—12 m; vandaar tot de schutsluis 15—50 m. De diepte onder N.A.P. is als volgt:

van de Tolbrug tot de spoorbrug te Breda 2 m tot 2,40 m;

van de spoorbrug tot het Markkanaal 3 m en meer;

van het Markkanaal tot de Leursche Haven 3,10 m;

van de Leursche Haven tot de Oudenbossche Haven 3,10 m tot 3,40 m;

van de Oudenbossche Haven tot Stampersgat 3,40 m tot 3,60 m;

van Stampersgat tot Dintelsas 3,60 m tot 3,80 m.

De gekanaliseerde rivier heeft geen vast peil. De waterstand te Breda is in den regel ongeveer N.A.P., de stand te Dintelsas 0,30 m — N.A.P. Deze laatste stand wisselt zeer sterk door het spuien bij laagwater op het buitenwater.

Op den linkeroever neemt de Mark de volgende zijtakken op:

a. de *Aa of Weerj's*, welke hieronder afzonderlijk is behandeld (zie dit hoofdstuk onder B-6).

b. de Leursche Haven. De bovenloop van dezen zijtak is de Oude- of Vossenbergsche Turfvaart, die ten zuiden van Sprundel begint en te Leur in de Leursche Haven overgaat. In 1939 werd de Oude- of Vossenbergsche Turfvaart van den Hilsche Weg tot de Leursche Haven over een lengte van circa 3 km verbreed en uitgediept.

De Leursche Haven loopt van Leur naar de Mark ten zuidoosten van Zevenbergen. De haven is bevaarbaar voor schepen van ruim 100 ton. De lengte van de haven bedraagt 5,7 km; de bodembreedte ruim 4 m; de breedte op den waterspiegel 11—13 m; de bodemdiepte ongeveer 2,20 m — N.A.P.

De Leursche Haven staat met de Mark in open verbinding. In 1752 werd ze door een schutsluis van de Mark gescheiden, daar de bevaarbaarheid gaandeweg sterk was afgenomen. In 1910 werden echter de sluisdeuren verwijderd.

De Leursche Haven is in beheer en onderhoud bij de gemeente Etten c.a., terwijl de bovenloop door de aangelande eigenaren wordt onderhouden;

c. de Laaksche Vaart. De bovenloop van deze vaart is de Kleine Lokker, die aan de Schouwsloot, ten noordoosten van Sprundel, begint, dan als Heivaartje langs Hooge Donk en Lage Donk loopt en ten noorden van den weg Hoeven—Etten als Laaksche Vaart verder gaat.

De Laaksche Vaart loopt in nagenoeg noordelijke richting naar de Mark ten zuiden van Zevenbergen. Ze staat met de Mark in open verbinding en heeft vrijwel uitsluitend belang als boezem voor het omliggende gebied.

De lengte van de Laaksche Vaart beneden de Laaksche Brug is 5,5 km; de breedte op den waterspiegel ongeveer 7 m; de bodemdiepte circa 1 m — N.A.P.

In 1765 werd de Laaksche Vaart door een schutsluis van de Mark afgesloten. Deze sluis is in den loop der jaren in een vervallen toestand geraakt en doet thans practisch geen dienst meer.

De Laaksche Vaart is in beheer en onderhoud bij de gemeente Etten c.a. De bovenloop is van de Schouwsloot tot de Lage-donkstraat in onderhoud bij de aangelande eigenaren, maar staat onder schouw van genoemde gemeente.

De Laaksche Vaart ontvangt op den linkeroever het water van de Kibbelvaart, die aan de Zwarte Sloot, ten noorden van Rucphen, als Waterloopje aanvangt. De Kibbelvaart kruist door middel van duikers achtereenvolgens den weg Roosendaal—Etten, de Heulstraat, de spoorlijn Roosendaal—Breda en den weg Hoeven—Etten. Van de Opslagsche Brug tot de Laaksche Vaart is ze in onderhoud bij de gemeente Etten c.a. en voor het overige gedeelte bij de aangelande eigenaren. Voorzooover dit laatste deel is gelegen in de gemeente Etten c.a. staat het onder schouw van die gemeente.

d. de Oudenbossche Haven, welke in den bovenloop op den linkeroever De Riet, een stroompje ten noordoosten van Roosendaal opneemt.

Op den rechteroever staat de Mark in verbinding met:

a. het Markkanaal, dat gemeen ligt met de Mark (zie Hoofdstuk III. Kanalen en Vaarten, A-6);

b. de Haven van Zevenbergen of Roode Vaart, welke door een schutsluis van de rivier is afgesloten. (zie Hoofdstuk III. Kanalen en Vaarten, C-1);

c. de Keenehaven. Deze boezem loost door een schut- en uitwateringssluis op de Mark. (zie Hoofdstuk V Boezems, B-19).